

Maja Zeman

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Odsjek za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*
UDK / UDC: 902:728.84](497.5-3 Dalmacija)“652”
18. 6. 2014.

Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja*

Ključne riječi: razvoj i transformacije rimskih »vila«, srednja Dalmacija, Dedića punta (Bilice kod Šibenika), »vile« s portikom i istaknutim rizalitima, trikonhalna forma

Keywords: development and transformations of Roman »villas«, central Dalmatia, Dedića punta (Bilice near Šibenik), »winged-porticus villas« (Porticus-villa mit Eckrisaliten), triconch form

U radu se donose osnovne postavke novog pristupa istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila« Dalmacije. Upozorava se na različite vidove organizacije imanja i tipove rimskih rezidencijalnih zdanja prostora današnje srednje Dalmacije, uz koja termini poput villa rustica ne bi bili primjereni. Fenomenu »transformacija« pristupa se kao procesu kontinuiranih promjena, u izučavanje kojega je nužno uključiti sve sastavnice toga procesa. U tom kontekstu raspravlja se o rimskom zdanju u Bilicama kod Šibenika, čija se posebna uloga ogleda u specifičnom arhitektonskom rješenju. Pojedine kasnije pregradnje toga zdanja dovode se u vezu s izgradnjom kasnoantičke trikonhalne građevine u njegovoj blizini. Promjene na imanju ne razmatraju se kao odraz njegove »degradacije« nego usvajanja novih društvenih vrijednosti, a koje upućuju i na prežitak posebnih posjedovnih odnosa u duljem razdoblju od kasnog Carstva do ranoga srednjeg vijeka.

Razvoj i transformacije rimskih »vila« procesi su koji se tijesno isprepliću. I kao što P. Delogu »transformacije rimskoga svijeta« objašnjava kao procese kontinuiranih (društvenih) promjena,¹ slijedom navedenog na transformacije rimskih »vila« treba gledati kao na procese njihovih kontinuiranih preobrazbi. Time stvaranje naseobinskih (građevinskih) cjelina kasne antike i ranoga srednjeg vijeka na temeljima rimskodobnih imanja, adaptacijama i pregradnjama rezidencijalnih i/ili gospodarskih zdanja na imanjima, vidim uvelike kao svojevrsnu »evoluciju« i »nadrastanje« ranije utemeljenih funkcija istih, prije nego kao njihovo »propadanje«, »degradaciju« ili »kraj«. ² I prilikom istraživanja transformacija pojedinačnih sklopova toga tipa ili pak transformacija rimskih »vila« većih prostora nekadašnjega Rimskog Carstva, nužno je u obzir uzeti sve sastavnice tih procesa. Tek je takvim pristupom moguće propitati even-

tualne zakonitosti promjena funkcioniranja i organizacije rimskodobnih imanja od razdoblja kasne antike nadalje, ili zakonitosti strukturnih i funkcionalnih promjena samih zdanja na imanjima. U tom pogledu na početku svakog istraživanja toga tipa važno je ustanoviti koja je bila prvotna namjena »vila« (imanja i objekata na imanjima), kao i kronologiju njihova razvoja u tzv. formativnom razdoblju.³

Takav je pristup osobito nužan pri istraživanju rimskih »vila« današnje Dalmacije, s obzirom na činjenicu da su do sada procesi njihova razvoja i transformacija bili većinom odvojeno razmatrani. K tomu, prilikom istraživanja transformacija »vila«, i time i transformacija tzv. rimskoga ruralnog pejzaža u razdobljima kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, u obzir su uzimane tek one preobrazbe koje su rezultirale izgradnjom kršćanskih sakralnih građevina na imanjima.⁴ Takav, selektivni pristup istraživanju rezultirao

je potpunim zanemarivanjem strukturnih i funkcionalnih promjena nekoga drugog tipa, ili pak promjena koje su se odvile prije navedenih razdoblja.

I tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta današnje Dalmacije koji se vežu uz rimske »vile« najčešće su istraživani oni dijelovi arhitektonskih sklopova rimskog razdoblja nad kojima su bili podignuti ili adaptacijom kojih su nastali upravo crkveni objekti.⁵ U konačnici, na prostoru današnje srednje Dalmacije, na primjer, ne raspoložemo ni s jednim sustavno i u potpunosti istraženim primjerom rimskog zdanja rezidencijalne i/ili gospodarske funkcije.⁶ Slijedom navedenog, na osnovi tako (ne)istraženih primjera, teško je raspravljati o fenomenima poput prve pojave rimskih »vila«,⁷ ili o stupnjevima njihova razvoja i transformacija. Onemogućene su i preciznije tipološke kategorizacije koje bi se temeljile na oblikovnim karakteristikama zdanja na imanjima ili njihovoj primarnoj namjeni.

Najčešće se, ipak, u literaturi svi rimski stambeni i gospodarski objekti izvangradskih predjela današnje Dalmacije svrstavaju u zajedničku skupinu tzv. vila rustika (*villa rustica*), odnosno tzv. rustičnih ili ruralnih vila.⁸ Time, i cjelokupan dalmatinski izvangradski pejzaž u razdobljima rimske dominacije dobiva odlike ruralnog pejzaža, organiziranog po principu tzv. *villa*-sistema.⁹ Ne uvažavaju se pritom neka već iznesena znanstvena razmišljanja prema kojima ni rimski, kolonijski ageri nisu bili uniformno organizirani – jedino po principu pravilne mreže centurija, s pravilno raspoređenim imanjima privatnih posjednika.

U rimsko su doba bili primjenjivani različiti vidovi raspodjele zemljišta – često i oni koji su se zasnivali na obrascima postavljenima već u predrimskom razdoblju. Uz to, određen dio zemljišta ostajao je neraspodijeljen, a pojedini, ponekad i veći predjeli, bili su pod izravnom državnom/carskom kontrolom.¹⁰ Takav pejzaž činili su i različiti tipovi imanja, s različitim tipovima zdanja ili većih naseobinskih cjelina na imanjima. Među njima su i oni koji su se odlikovali i stambenom i gospodarskom funkcijom, ali uz koje su svakako primjereniji neki drugi termini – poput *mansio*, *praetorium*, »proizvodno-prerađivačko postrojenje«, *portorium*, *vicus* i dr. Ti termini, za razliku od termina *villa rustica* (pa i uopćenog pojma *villa*), svakako jasnije upućuju na njihovu ulogu u funkcioniranju prostora kojega su bili dio.

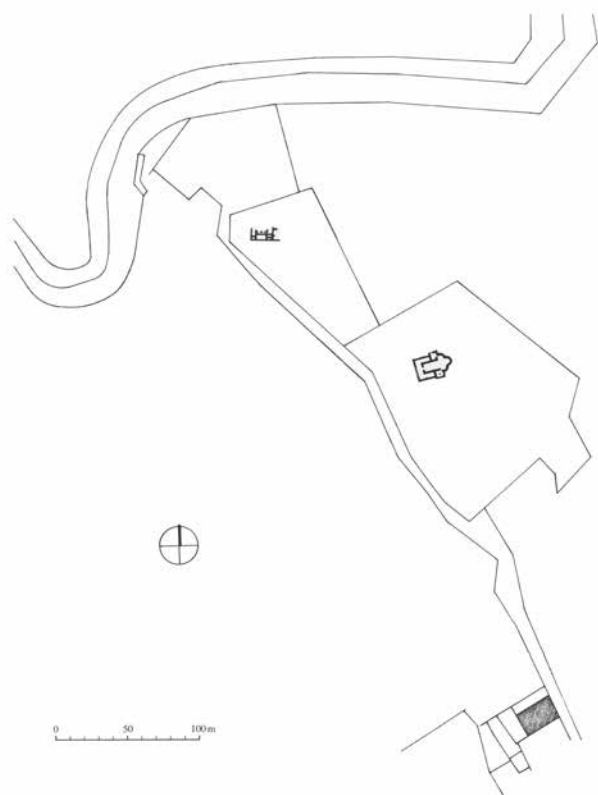
Kako je pokazalo opsežnije istraživanje rimskih rezidencijalnih i/ili gospodarskih zdanja izvangradskih predjela današnje srednje Dalmacije, takva su zdanja i veće građevinske cjeline ondje bili smješteni upravo na prostorima pod izraženijom državnom kontrolom – veće gospodarske iskoristivosti (uz obradive površine, more, kamenolome i dr.), ili na strateški izdvojenim predjelima (uz kopnene i pomorske putove, planinske prijevoje, riječne prijelaze). Podrazumijevali su razvijenu infrastrukturu (pristupne putove, uređena pristaništa, skladišne i proizvodne prostore, organizirane naseobinske aglomeracije namijenjene smje-

štaju radne snage, ali i obavljanju upravno-administrativnih poslova, kao i utvrđene nadzorne točke u blizini). Na takvim predjelima očekuju se i zdanja u kojima su boravili državni službenici, prije nego privatna lica, ili pak ona koja su bila u posjedu organiziranih udruženja građana, prije nego pojedina. Potonja se prepoznaju na osnovi karakterističnih arhitektonskih rješenja koja upućuju i na njihovu »javnu« komponentu. Riječ je o monumentalnijim gradnjama, često pravilne prostorne dispozicije, s dvorišnim prostorima, istaknutim pročeljima i/ili reprezentativnim dvoranama.¹¹

Na prostoru današnje srednje Dalmacije takvi objekti (ili veće građevinske cjeline) bili su mahom podizani u razdoblju od kasnog Carstva nadalje. Upravo su tada i bili postavljeni bitni preduvjeti daljnjih transformacija izvangradskog pejzaža Dalmacije, kako je to ustvrdio već M. Suić.¹² Takvi su objekti i češće prolazili kroz transformacije kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, pri čemu su pregradnje i adaptacije uvelike bile diktirane njihovom prvotnom funkcijom. Također, uočeno je i često zadržavanje te prvotne funkcije, kao i zadržavanje posebnih posjedovnih odnosa u duljem razdoblju od antike do srednjeg vijeka na predjelima na kojima su se nalazili. Napokon, upravo se kod takvih primjera, prije nego pretpostavljenih »privatnih« imanja s »rustičnim« ili »ruralnim vilama« u središtu, mogu jasnije pratiti i promjene koje su rezultirale razvojem kršćanskih sakralnih gradnji – od prvotnih kršćanskih kapela preko razvijenijih ranokršćanskih sklopova, pa do ranosrednjovjekovnih zadužbina.¹³

Strukturne i funkcionalne promjene rimskog sklopa u Bilicama u kontekstu novog pristupa istraživanju

Jedan od primjera rimskih zdanja na osnovi čijeg položaja, arhitektonskog rješenja i odnosa prema objektima u blizini prethodno navedeno dolazi do izražaja, jest ono u Bilicama kod Šibenika. Rimsko zdanje u Bilicama, na lokalitetu Dedića punta (obala Prokljanskog jezera), ujedno je jedno od onih za koje se može reći da su bila uvelike zanemarena. Istraživano je davne 1909. i 1910. godine, kada je velikim dijelom bilo devastirano. Za tih prvih istraživanja nestali su i pojedini pokretni spomenici s lokaliteta, a stranice izvještaja s istraživanja uništene su.¹⁴ O njemu su nešto opširnije pisali tek L. Jelić i Z. Gunjača,¹⁵ dok se u literaturi uglavnom usputno spominje. Najčešće se navodi kao jedna od rimskih »vila«, odnosno »vila rustika« Dalmacije.¹⁶ Nasuprot tomu, veliku pozornost znanstvenika zaokupljala je kasnoantička (ranokršćanska) trikonhalna građevina istog lokaliteta – danas prekrivena zemljanim humkom – koja se smješta na oko 100 m udaljenosti od zdanja na jezeru (sl. 1). Ta je građevina uvrštena u sve važnije preglede ranokršćanskih

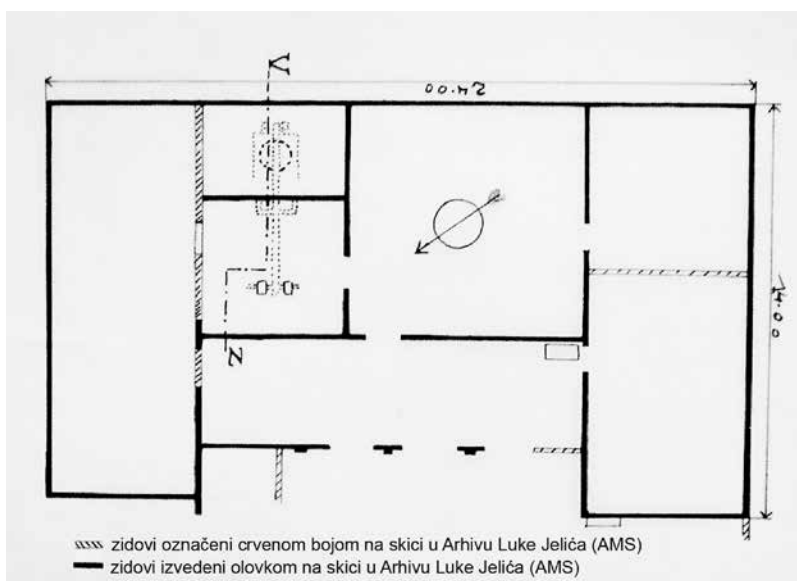

1. Plan Dedića punte (Bilice) s ucrtanim zdanjem na obali jezera i trikonhalnom građevinom (PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16, 2005.), prema: Luka Jelić, Neobjavljeni rukopisi, Arhiv Luke Jelića, AMS) / Map of Dedića punta (Bilice) with delineated structure on the lake shore and the triconch building (PAVUŠA VEŽIĆ (note 16, 2005), source: Luka Jelić, Unpublished manuscripts, Luka Jelić Archives, AMS)

spomenika šibenskog područja ili Dalmacije općenito.¹⁷ U kontekstu pak istraživanja odnosa rimskih i kasnoantičkih (ranokršćanskih) gradnji, bilički se sklop razmatra ponajprije u okviru onih preobrazbi kasne antike koje su vodile do pomicanja središta ranijih naseobinskih cjelina.¹⁸

Ipak, zdanje na jezeru i trikonhalnu građevinu nužno je sagledati u cjelini kako bi se pokazalo da nove, kasnoantičke (ranokršćanske) gradnje u sklopu imanja nisu nužno vodile do »propadanja« i »degradacije« ranijih objekata. Na tom se primjeru može jasnije prikazati i kako je prvotna funkcija rimskih zdanja mogla utjecati na karakteristike kasnijih intervencija na imanjima. U tom pogledu najprije se potrebno osvrnuti na specifično arhitektonsko rješenje zdanja na Prokljanskom jezeru, koje i jasnije upućuje na njegovu prvotnu funkciju i kronologiju njegova razvoja.

Naime, riječ je o tipu objekta s portikom na pročelju i istaknutim, bočnim rizalitima, što su kao važno istaknuli već E. Dyggve i Ž. Rapanić, a u novije vrijeme T. Turković¹⁹ (sl. 2). Takav tip gradnje razvija se na prostoru sjevernih provincija – Germanije, Galije i Britanije – u 1. stoljeću, a osobito na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće. Razvoj oblika interpretira se kombinacijom lokalnih graditeljskih tradicija stambene arhitekture tih prostora i »rimskih« elemenata. Potonji se tumače kao odraz prihvaćanja novih društvenih odnosa i novih preferencija u gradnji u vrijeme rimske prevlasti. Takvo arhitektonsko rješenje bilo je svojstveno prije svega središnjim zdanjima imanja. Dakle, onima u kojima je boravio posjednik (ili upravitelj). Zdanja s bočnim rizalitima i porticima zauzimala su i istaknutu poziciju na imanjima, pri čemu su sama pročelja imala ulogu isticanja društvenog

2. Tlocrt objekta na Dedića punti, prema L. Jeliću (ZLATKO GUNJAČA, bilj. 14) s legendom koja upućuje na različito označene zidove na originalnoj skici (Neobjavljeni rukopisi, Arhiv Luke Jelića, AMS) / Ground plan of the Dedića punta structure after L. Jelić (ZLATKO GUNJAČA, note 14) with a legend indicating variously marked walls on the original sketch (Unpublished manuscripts, Luka Jelić Archives, AMS)

statusa i moći onoga tko je u njima boravio. Time se motiv portika s istaknutim rizalitima primarno veže uz zdanja rezidencijalne funkcije, dok su se gospodarske aktivnosti na imanjima odvijale negdje drugdje. I u vrijeme kada se širi na druge dijelove Carstva – osobito od razdoblja kasnog Carstva nadalje – takvo arhitektonsko rješenje zadržava se kao odlika reprezentativnijih, primarno rezidencijalnih i upravno-administrativnih sklopova.²⁰

S obzirom na navedeno, upotreba termina *villa rustica* koji bi upućivao na primarne gospodarske aktivnosti, svakako ne bi bila primjerena u kontekstu objekta na Prokljanu. Već su T. Turković i N. Maraković u tom pogledu radije upotrijebili termin *praetorium* – i to u značenju središnjega, upravnog zdanja imanja, čime su upozorili i na specifičnu ulogu rimskih objekata Dalmacije toga tipa.²¹ Termin *praetorium* bio bi primjeren tom zdanju i u onom značenju u kojem ga koristi L. Lavan. Naime, spomenuti autor termin veže uz one objekte čija su arhitektonska rješenja naglašavala ponajprije »institucionalnu moć« osoba koje su u njima boravile.²²

Takva bi uloga objekta na Dedića panti proizlazila i iz njegova položaja na strateški istaknutoj poziciji. Naime, objekt je smješten na samoj obali – i to pročeljem okrenutim prema Prokljanskom jezeru kojim se odvijao prijevoz vrijednih dobara prema rimskoj Skardoni. Uz to, nalazio se i na gotovo jednakoj udaljenosti od dvaju važnih prijelaza preko rijeke Krke,²³ a zasigurno je bio dobro povezan i s nedalekim naseljem Rider, sjedištem municipalne uprave. U središte toga naselja ranije sam smjestila važnu rimsku, državnu putnu postaju – na prometnici prema Burnumu i Skardoni, u kojoj se skladištila, oporezivala, i iz koje se također prevozila vrijedna roba, a gdje su boravili i visoko pozicionirani državni/carski službenici.²⁴

Da je u zdanju u Bilicama, u vrijeme kada se podiže, mogla boraviti osoba koja je nastupala kao službeno lice, prije nego privatnik, upućivao bi i jedan rimski natpis s lokaliteta. Iako je taj natpis danas izgubljen, pronašla sam ga zabilježenog na fotografiji iz Arhiva L. Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu. Sam Jelić načinio je i prijepis teksta natpisa, iz kojeg proizlazi da se na njemu spominjao neki municipalni dužnosnik.²⁵ Iako blizina Ridera ne znači nužno da je bila riječ o tom naselju, ta je mogućnost svakako otvorena. S tim u vezi važno je ovdje ponoviti mišljenje da su municipalni dužnosnici Ridera istodobno upravljali državnom putnom postajom te time bili uključeni u državnu/carsku službu.²⁶

S obzirom na navedeno, smatram da je tijesak za masline i/ili grožđe, koji je tijekom istraživanja zatečen u objektu s portikom i rizalitima u Bilicama te zabilježen na planovima L. Jelića i E. Dygvea, ondje bio naknadno instaliran. Na to bi upućivali i jedna neobjavljena Jelićeva skica, kao i njegova zapažanja o različitim tehnikama gradnje zdanja. Uočio je, naime, zidove lošije kvalitete, moguće naknadno podignute.²⁷ Na neobjavljenoj skici Jelić te zidove bilježi drugačijom bojom, a među njima su upravo oni prostorije u kojoj je

bio smješten tijesak (sl. 2). Na osnovi drugih Jelićevih skica moguće je pretpostaviti i da su pojedini dijelovi tijeska bili izrađeni od kamenih ulomaka originalno drugačije funkcije.²⁸ Uz to, taj se tijesak u literaturi uspoređivao s onima u Mirima (Kaštel Novi), u Docima (Kaštel Gomilica), na salonitanskim Manastirinama i forumu Salone, u Mogorjelu i dr. – koji se svi odreda određuju u razdoblje kasne antike.²⁹ Napomenula bih i to da u vrijeme kada je objekt na jezeru imao primarno rezidencijalnu namjenu, poljoprivredne strojeve ondje ni ne bi trebalo očekivati. Naime, tijesak podrazumijeva razrađenu infrastrukturu, dodatne strojeve namijenjene preradi dobara, skladišne prostore, a u aktivnoj je fazi zasigurno proizvodio i veću buku. Time, stanovanje neposredno uz tijesak ne bi bilo najugodnije, pa niti najprikladnije.

Istom bojom Jelić je označio i pojedine zidove portika, iz čega proizlazi da je i taj dio zdanja prošao naknadne pregradnje, odnosno da je bio naknadno zatvoren (sl. 2). Sve pridodane zidove, s obzirom na kvalitetu, Jelić je povezo uz one trikonhalne građevine u blizini.³⁰ Kako se najranija faza potonje određuje u 4. stoljeće,³¹ zdanje s portikom i istaknutim rizalitima svakako je bilo podignuto prije toga vremena. Mišljenja sam, s obzirom na prethodno navedeno, a i s obzirom na pojedine već istaknute analogije s prostora Dalmacije i Carstva,³² da je zdanje na Prokljanskom jezeru moglo biti izgrađeno u razdoblju od 2. do 4. stoljeća.

Iako je naknadnim intervencijama zdanju na Prokljanskom jezeru izvorna funkcija bila promijenjena, instaliranje tijeska i zatvaranje portika, ipak, nisu morali biti odraz pada životnih standarda na imanju. O tome govori upravo povezivanje tih intervencija uz pojedine zidove trikonhalne građevine. S obzirom na udaljenost trikonhosa i objekta na jezeru, moguće je i da su oni činili veći, jedinstveni sklop.³³ Unutar takvog sklopa, rezidencijalna je funkcija tijekom kasne antike mogla biti tek premještena, prije nego dokućnuta. Prema P. Vežiću, suprotno prethodno iznesenom, upravo je udaljenost dvaju zdanja na Dedića panti jedan od argumenata tezi o njihovu funkcionalnom odvajanju, a time dijelom i o prvotnoj grobišnoj funkciji trikonhosa.³⁴ Međutim, njihova udaljenost nije iznosila 100 m, kako se prije navodilo, nego maksimalno 50 m, što se jasno uočava na zračnim snimkama ali i na terenu (sl. 3).

S druge strane, već sama pojava trikonhalne forme novopodignute građevine opovrgava mogućnost bilo kakvih »degradacija« života na imanju. Uz činjenicu da je njezino podizanje podrazumijevalo promišljen projekt, upućuje i na veću financijsku moć onoga koji je u nju investirao te veće graditeljske sposobnosti onih koji su je proveli. Duža rasprava o ishodištu i razvoju trikonhalne forme u kasnoantičkoj rezidencijalnoj i sakralnoj arhitekturi ovdje nije moguća. Međutim, potrebno je kratko iznijeti neka razmišljanja i o tome kako bi se uputilo na važnost pojave takve gradnje u Bilicama i time i mogućnost da je reprezentativna funkcija

3. Zračna snimka Dedića punta (Bilice) (ARKOD preglednik), s naznačenom udaljenosti zdanja na jezeru (1) i trikonhosa (2), te udaljenosti trikonhosa od obale jezera / Aerial view of Dedića punta (Bilice) (ARKOD viewer), with indicated distance from the lake structure (1) and the triconch (2), and distance of the triconch from the lake shore

graditeljske cjeline na imanju i u razdoblju kasne antike bila zadržana.

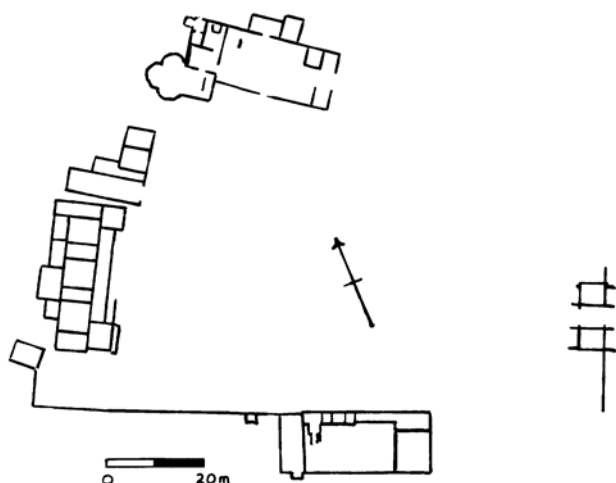
Od kraja 3. stoljeća, a osobito tijekom 4. stoljeća trikonhalni i višekonhalni objekti na rimskim imanjima bili su uobičajena pojava. Vežu se uz prostore namijenjene primanjima i većim okupljanjima, najčešće u funkciji blagovaonica.³⁵ No, odnos forme i funkcije kasnoantičkih trikonhalnih građevina svakako je kompleksniji od onog koji bi počivao na uvođenju polukružnog ležaja (stibadija), i to čak tri odvojena, umjesto dotadašnjih triju klupa u blagovaonice rimskih rezidencijalnih zdanja.³⁶ Naime, kao što je poznato, i trikonhalna forma i stibadij u upotrebi su bili znatno prije kasne antike, dok je klasična upotreba triju klupa u blagovaonicama ostala još dugo dominantnom. Stibadij je, kako navodi K. Dunbabin, svakako mogao biti u upotrebi već od 1. stoljeća, jer je i najraniji njegov poznati prikaz, onaj s reljefa iz Amiterna (središnja Italija), datiran u sredinu 1. stoljeća.³⁷ Kada se, međutim, stibadij pojavljuje na prikazima ili u pisanim izvorima, riječ je primarno o banketima priređivanima u prirodi, na otvorenom.³⁸ Najpoznatiji pak arheološki potvrđeni primjer stibadija smještenog unutar uređenoga vrtnog prostora jednoga rimskog rezidencijalnog zdanja jest veliki stibadij »Scenskog triklinija« s kanalom (*Serapeum* i *Canopus*) Hadrijanove rezidencije u Tivoliju. No, ondje je stibadij, a time pretpostavimo i sam car, bio smješten u središte prostora – u formi monumentalne eksedre – a ne jednu od konhi. Značajno je ipak istaknuti da je ta monumentalna eksedra bila s triju strana omeđena dubokim nišama, odnosno prostorijama apsidalnog završetka. Pretpostavlja se da se iz središnje niše (prostorije) kaskadno slijevala voda koja je završavala u kanalu (*Canopus*), prolazeći time i ispod samog stibadija.³⁹ Takva koncepcija prostora nastavlja se na onu carskih

»nimfeja-triklinija« prethodnih razdoblja (1. stoljeća pr. n. e. – 1. stoljeća n. e.) – poput *Auditorium Maecenatis* u Rimu ili *Ninfeo di Punta Epitaffio* u Napuljskom zaljevu.⁴⁰ Time se otvara i pitanje simboličke, više nego stvarne funkcije prostora namijenjenog objedovanju kod takvih gradnji.

Naime, carski banketi svakako nisu podrazumijevali tek uživanje u jelu u čast caru i uz njegovu prisutnost, nego su bili dio razrađenoga carskog ceremonijala, podrazumijevajući time ponajprije ritualne objede.⁴¹ O tome najrječitije govori Stacije u *Silvae IV*, nazivajući banket s Domicijanom svetim obredom.⁴² Općenito, prikazi banketa koji uključuju uzvanike raspoređene uokolo polukružnog *sigma* stola najčešće i jesu bili prikazi ritualnih i funerarnih objeda, što se ne odnosi samo na kršćanski *refrigerium*. Na taj se način tumači i spomenuti reljef iz Amiterna, kao dio veće kompozicije sarkofaga, koja je uključivala i prikaz pogrebne povorke.

Najraniji pak spomen trikonhalne prostorije unutar jedne rezidencijalne građevine, kako prenosi I. Lavin, odnosio se na prostor namijenjen kultu, i to onom carskom, gdje je u jednoj od polukružnih niša bila postavljena carska statua.⁴³ I prvi poznatiji primjer građevine koja svojom formom sugerira preteču razvoja trikonhalnih dvorana, svetište je foruma u Pompejima kojem se pretpostavlja posveta božanskom Augustu. Ondje su oko središnjega otvorenog prostora bile razmještene tri duboke eksedre – u središnjoj osi polukružna, a uz bočne stranice po jedna pravokutna. Takvo uređenje svetišta, gotovo centralnog plana, nije počivalo tek na nizanju manjih prostornih jedinica uokolo cele nego na vrlo inovativnom i promišljenom dizajnu. Kako naglašava J. J. Dobbins, uređenje toga svetišta oslanjalo se na postignuća zacrtana izgradnjom Neronova Zlatnog domusa u Rimu, te su njime anticipirana rješenja primijenjena u Domicijanovoj *Domus Flavia*.⁴⁴ I upravo je Domicijan, kako je objasnio već J. E. Donahue, prvi car koji je u svojem trikliniju, onom nasuprot Auli Regiji u *Domus Flavia* na Palatinu, zasjeo ispred apside, time se jasno odvojivši od ostalih uzvanika.⁴⁵ Poput spomenutog svetišta u Pompejima, triklinij *Domus Flavia*, uz apsidu u glavnoj osi, činile su i dvije dodatne, bočne, stupovljem rastvorene eksedre.

Dakle, razmišljanja da je trikonhalni oblik blagovaonica rezidencija rimske elite tek tijekom kasne antike ušao u upotrebu u carske palače,⁴⁶ zapravo su nepotpuna, s obzirom na to da se i sama forma morala početi razvijati tek kada je prihvaćena kao dio kulturnih i ceremonijalnih carskih prostora. Jednako tako nepotpuna je i interpretacija početka razvoja oblika u ranokršćanskoj grobišnoj arhitekturi postupnim nizanjem grobnih kapela uokolo središnjeg prostora,⁴⁷ jer je i sam oblik u vrijeme kada je usvojen u ranokršćanskim memorijalnim, odnosno grobišnim objektima, već bio razrađen. Manjkavo je tumačenje da je u razvoju trikonhalnog oblika bila nužna prijelazna apsidalna forma,⁴⁸ jer je upotreba apsidalnih prostorija i onih s trima eksedrama (često polukružnim) bila diktirana prije svega funkcijom.

4. Sklop u Littlecoteu, Wiltshire, Britanija (SIMON ELLIS, bilj. 35) / Complex in Littlecote, Wiltshire, Britain (SIMON ELLIS, note 35)

I tumačenje prema kojem bi odnos rimskih triklinija i ranokršćanskih građevina trikonhalnog oblika počivao na preuzimanju forme iz profane u kultnu funkciju⁴⁹ pogrešna su, jer su tako koncipirani prostori blagovaonica oduvijek i bili prožeti kultnom namjenom. Napokon, i razmišljanja da su aspidalne ranokršćanske bazilike i njima pridružene trikonhalne krstionice ili memorije tek ponavljale oblik apsidalnih dvorana za primanja s pridruženim trikonhalnim triklinijama rimskih rezidencijalnih zdanja,⁵⁰ krajnje su pojednostavljena.

Ako se pak vratimo na slučaj Bilica, ondje podignuto reprezentativno trikonhalno zdanje u svojoj najranijoj fazi zaista je i moglo imati kultnu funkciju, ali ne nužno samo onu vezanu uz kult pokojnika. U vrijeme njegova podizanja, u trikonhosu su se mogle priređivati i druge vrste okupljanja, što ne isključuje funkciju privatnog oratorija. Izgradnja trikonhosa na imanju mogla je značiti i želju onoga koji je u gradnju investirao da upravo njime istakne svoj društveni status, moć i bogatstvo, baš kao što je to prije bilo naglašeno istaknutim rizalitima i portikom zdanja na jezeru.

Kod jedinog meni poznatog primjera kod kojeg je trikonhos također bio izgrađen kao izdvojena građevina većeg sklopa, a kojeg je činio i objekt s portikom i istaknutim rizalitima – onog u Littlecoteu (Wiltshire) u Britaniji (sl. 4) – trikonhos je i bio namijenjen većim okupljanjima. Pretpostavlja se da su ta okupljanja mogla uključivati i obredne bankete.⁵¹ Taj je trikonhos, građen vjerojatno oko 360. godine, bio podignut na udaljenosti od oko 30 m od rezidencijalnog zdanja, vrlo bliskoj udaljenosti trikonhosa i objekta na jezeru u Bilicama. Kada bi u Littlecoteu bila riječ o imanju namijenjenom ponajprije ladanju nekog veleposjednika, oslanjanje na takve analogije bilo bi krajnje labilno. No, zdanje u Littlecoteu, baš kao i ono u Bilicama, bilo je smješteno uz važne prometnice i nedaleko od većega rimskog naselja, čije osnovne odlike odgovaraju onima

rimskog Ridera. Spomenuto zdanje i naselje bili su smješteni i na strateški izdvojenom položaju uz rijeku, kontrolirajući time promet koji se ondje odvijao.⁵² Upravljanje takvim imanjem podrazumijevalo bi društvenu strukturu istovjetnu onoj koju sam pretpostavila u Bilicama, a uključivalo bi prije svega osobe u državnoj službi.

Preinake sklopa u Bilicama već su uvrštene u zajedničku skupinu s adaptacijama koje su najranije od 4. stoljeća bile poduzete na drugim primjerima »vila« srednje Dalmacije – poput Mira (Kaštel Novi) i Orlića (nedaleko od Knina). Kod tih primjera pregradnjama kasne antike također nisu bile »degradirane« ranije uspostavljene odlike zdanja. I ona su se nalazila na strateški istaknutim položajima – u smislu kontrole gospodarskih aktivnosti, kao i kretanja ljudi i dobara – te na onim predjelima koji se u duljem razdoblju antike i kasne antike mogu povezati s izraženijom kontrolom državnih/carskih vlasti. Izgradnja kršćanskih svetišta na takvim imanjima ili pak prožimanje kršćanskim motivima reprezentativnih prostora rezidencijalnih zdanja imanja (i kao svjedoka pojave kršćanske elite), uvelike je time ovisilo o interesima službenih vlasti, prije nego o privatnim težnjama osoba kao pojedinaca.⁵³ U Mirima, baš kao u Bilicama, uz uređenje novih reprezentativnih prostora, instaliraju se i poljoprivredni strojevi. Potonje svakako upućuje na usvajanje novih društvenih vrijednosti, u skladu s kojima je moguće pratiti i određene zakonitosti adaptacija objekata.⁵⁴ U kontekstu Bilica osobito je važno istaknuti i mogućnost da je u razdoblju od 4. do 5. stoljeća kršćansko svetište bilo uređeno i u nekadašnjem kupališnom sklopu monumentalnog zdanja u nedalekom Rideru (lokalitet Stari šematorij). Te je preinake moguće povezati bilo uz boravak visoko pozicioniranih državnih službenika u tom zdanju, odnosno naselju, ili pak biskupa jedne ruralne ranokršćanske dijeceze – dakle, svakako predstavnika službenih vlasti.⁵⁵

Da su u Bilicama i kroz razdoblje ranoga srednjeg vijeka bili zadržani posebni posjedovni odnosi, uspostavljeni najkasnije u vrijeme kasnog Carstva, upućivao bi podatak iz *De Administrando Imperio*. U tom se izvoru, naime, spominje kastrum Βελίτιν (»Belitzin«).⁵⁶ Sam termin *castrum*, koji se u tom kontekstu dovodi u vezu sa središtima ranosrednjovjekovnih županija sklavinije Hrvatske, a time i prostorima pod većom kontrolom vladara, nije se nužno morao odnositi na visinska naselja, nego je mogao jednako podrazumijevati rezidencijalne sklopove i veće naseobinske aglomeracije smještene u podnožjima ili nizinskim područjima koja su im gravitirala. Već je u izvorima kasne antike, *castrum/castellum* mogao značiti i zaokruženu naseobinsku cjelinu – imanja jednoga zaokružena teritorija.⁵⁷ Da su Bilice zaista i bile jedno od naseljenih mjesta ranosrednjovjekovne Hrvatske, pa i s većom važnošću, pokazivala bi činjenica da je trikonhalna građevina na Dedića punti u to vrijeme bila u funkciji, uz mogućnost da se obnavlja i nadograđuje te da se uz nju vrše i ukopi (pojedini i povlašteni).⁵⁸ Prostor

Bilica svakako je u duljem razdoblju srednjeg vijeka mogao zadržati i svoje strateško značenje, baštinjeno još iz ranijih razdoblja. Na takvo razmišljanje upućuje i podatak iz izvora o sporu oko zemlje u Kokićanima 1182. godine, kada su se pripadnici srednjovjekovne političke i vojne elite Dalmacije, kako bi riješili spor, okupili upravo na području koje se naziva *predium Belize*.⁵⁹

BILJEŠKE

* Rad je proizašao iz predavanja održanog 5. veljače 2014. godine u Društvu povjesničara umjetnosti Hrvatske u sklopu ciklusa predavanja *Umjetnička baština u fokusu mladih znanstvenika*. Iako dijelom izmijenjenog sadržaja, u skladu s čime je promijenjen naslov, u radu je zadržan koncept predavanja. Cilj je predavanja bio predstaviti rezultate istraživanja proizašlih iz rada na doktorskoj disertaciji koja je pod naslovom *Transformacije rimskih »vila« tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka na prostoru srednje Dalmacije* obranjena u veljači 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

1 PAOLO DELOGU, *Transformation of the Roman World. Reflections on current research*, u: East and West: Modes of Communication, (ur.) E. Chrysos, I. Wood, Brill, Leiden–Boston–Köln, 1999., 253.

2 Spomenuti pojmovi u literaturi se vežu uz razdoblje od 4./5. do 6. stoljeća kada, smatra se, na prostorima koji su bili uključeni u Rimsko Carstvo dolazi do zamiranja ponajprije rezidencijalnih funkcija antičkih/kasnoantičkih imanja (odnosno objekata na imanjima) te zamiranja klasičnih (antičkih) formi u arhitekturi. Zbog općih društvenih promjena toga razdoblja, kao važne sastavnice tih procesa ističu se s jedne strane preobrazbe rezidencijalnih zdanja u objekte izražene gospodarske funkcije, a s druge pojava kršćanskih sakralnih građevina na imanjima – kao žarišta okupljanja i ishodišta razvoja većih naseobinskih cjelina kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Vidi više u: SIMON ELLIS, *The End of the Roman House*, American Journal of Archaeology, 92/4 (1988.), 565–576; GISELA RIPOLL, JAVIER ARCE, *The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Century: Problems and Perspectives)*, u: Towns and their Territories in Late Antiquity and the Early Middle Ages, (ur.) G. P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie, Brill, Leiden, 2000., 64–65; ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, *Dopo la fine delle ville: le campagne ispaniche in epoca visigota*, u: Dopo la fine delle ville: Le campagne tra VI e IX secolo, 10 Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo (Gavi 8–10 maggio 2004), (ur.) G. P. Brogiolo, A. Chavarria, M. Valenti, Società Archeologica Padana, Mantova, 2005., 263–285; ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, *Reflexiones sobre el final de las villas en la provincia Tarraconense*, u: Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía, (ur.) U. Espinosa Ruiz, S. Castellanos, Universidad de la Rioja, Logroño, 2006., 19–39; ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, *Churches and villas in the 5th century: reflections on italian archaeological data*, u: Le transformazioni del V secolo. L'Italia, i barbari e l'Occidente romano (Atti del Seminario di Foggibonsi, 18–20 ottobre 2007), (ur.) P. Delogu, S. Gasparini, Brepols, Turnhout, 2010. i dr.

3 Što je i pristup primijenjen u: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih »vila« na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014., Vidi razmišljanja iznesena u: MATE SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2. izd., Golden marketing, Zagreb, 2003., osobito 59, 230.

4 Radovi koji se tiču preobrazbi pojedinih izdvojenih lokaliteta srednje Dalmacije navedeni su u: MAJA ZEMAN (bilj. 3), Katalog. Ovdje navodim radove u kojima su razmatrani opći fenomeni preinaka antičkih i kasnoantičkih zdanja (time i »vila«) ili pitanja kontinuiteta u organizaciji pejzaža, pri čemu su kršćanske sakralne gradnje dovedene u prvi plan: BRANKA MIGOTTI, *Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije*, Opuscula archaeologica, 16 (1992.), 225–249; VLASTA BEGOVIĆ, IVANČICA SCHRUNK, *Preobrazbe rimskih vila na*

istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 18 (2001.), 157–172; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Srednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 39 (2001.–2002.), 61–89. O korištenju antičkih formi i u ranokršćansko i ranosrednjovjekovno doba: ALEKSANDRA FABER, *Antička apsida i njezin kontinuitet u arhitekturi sakralnih objekata*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 24–25 (1992.), 151–162. Iako ne u okviru jedinstvene teme istraživanja transformacija rimskih »vila«, Z. Gunjača na primjeru Donjega šibenskog polja daje pregled pojedinih lokaliteta na kojima uočava i preinake neke druge funkcije: ZLATKO GUNJAČA, *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice*, u: Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici, (ur.) S. Grubišić, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1976., 29–58. Neke od vidova transformacija »vila« otoka Brača koji ne obuhvaćaju izgradnju kršćanskih sakralnih sklopova navodi i KRISTINA JELINČIĆ, *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2005. Za isti prostor vidi ponajprije: IGOR FISKOVIĆ, *Uloga ranokršćanskih sjedišta u prostornom uređenju otoka Brača i Šolte*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 1975. Za druga područja srednje Dalmacije: MAGDA ZORIĆ, *Rano kršćanstvo na širem području grada Šibenika*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2001.; ANTE UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Gradski muzej Drniš, Sveučilište u Zadru, Drniš–Zadar, 2006.; KATARINA GUGO RUMŠTAJN, *Ostaci antičke i srednjovjekovne arhitekture na kninskom području*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2009. S obzirom na nedovoljnu istraženost lokaliteta, odnos ranosrednjovjekovnih i kasnoantičkih (ranokršćanskih) graditeljskih cjelina prema onim ranijim može se u velikom broju slučajeva promatrati tek u kontekstu utvrđivanja kontinuiteta zaposjedanja pojedinih položaja. O tome: NIKOLA JAKŠIĆ, *Topografija pravca Via Magna Cesta vocata tendens per Lucam, Starohrvatska prosvjeta*, III/14 (1984.), 325–346; NIKOLA JAKŠIĆ, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2001.; NIKOLA JAKŠIĆ, *Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale*, Hortus artium medievalium, 14 (2008.), 103–112; FRANJO SMILJANIĆ, *Prilog proučavanju županijskoga sustava Sklavinije Hrvatske*, u: Etnogeneza Hrvata, (ur.) N. Budak, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1995., 178–190; KOSJENKA LASZLO KLEMAR, MAJA ZEMAN, *Naselja i organizacija prostora na srednjem istočnom Jadranu od antike do ranog srednjeg vijeka – pitanje kontinuiteta (Bribir, Donje šibensko polje)*, u: Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.–6. studenog 2009., (ur.) T. Šeparović, N. Uroda, M. Zekan, MHAS, Split, 2010., 147–165; KOSJENKA LASZLO KLEMAR, *Bribir (Varvarija) i organizacija teritorija od antike do Šubića*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2012.

5 O tome svjedoče brojni lokaliteti srednje Dalmacije. Ovdje ističem samo pojedine, poput Sv. Petra (Tepljuh, Biočić), Crkvine (Trbounje), Cecele (Siverić), Crkvina (Biskupija), Katica Bajami (Biskupija), Kapitul kod Knina, Sv. Ivan u Uzdojlu, Sv. Spas na vrelu Cetine ili Gornji Koljani–Crkvina. Raniji slojevi, iako detektirani, gotovo uopće nisu bili istraživani ili nisu adekvatno istraženi. U Tepljuhu, Gornjim Koljanima, na lokalitetu Crkvina–Biskupija, Sv. Ivan u Uzdojlu i Ceca te je otvorena mogućnost postojanja rimskih građevina na lokalitetu, primarno na osnovi uzidanih spolija; pregled literature i podatke o navedenim lokalitetima daju: BRANKA MIGOTTI, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Razred za društvene znanosti, Zagreb, 1990.; ANTE MILOŠEVIĆ, *Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*, MHAS, Split, 2002., 5–7 i 31; LJUBOMIR GUDELIJ, *Ruševine crkve Sv. Ivana u Uzdojlu kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, 32 (2005.), 53–75; TOMISLAV ŠEPAROVIĆ, *Cecela u Siveriću kraj Drniša–zaštitno i revizijsko iskopavanje*, Hrvatski arheološki godišnjak, 1/2004 (2005.), 206–207; MAJA PETRINEC, *Siverić–Cecela*, Hrvatski arheološki godišnjak, 3/2006 (2007.), 514–515. Izvještaj s istraživanja provedenih u Tepljuhu 30-ih godina 20. stoljeća nije nikada objavljen te je izgubljen, a novija istraživanja nisu poduzimana (BRAN-

KA MIGOTTI, prethodno navedeno). U Gornjim Koljanima gdje se zbog nestručno vođenih istraživanja može govoriti i o potpunoj destrukciji svih zatečenih struktura, kao i u slučaju Sv. Spasa na vrelu Cetine, koji je, nasuprot tomu, svakako jedan od bolje obrađenih lokaliteta, o postojanju većih antičkih naseobinskih aglomeracija u blizini, a dijelom i na položaju samih kršćanskih objekata, tek se raspravlja. Kritički osvrt na istraživanja u Gornjim Koljanima te relevantnu literaturu donosi ANTE MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, MHAS, Split, 1998., 27 i 97. Isti autor donosi i relevantnu literaturu vezanu uz lokalitet Sv. Spas na Cetini do 1998. (Ibid., 84). Vidi radove u časopisu *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, br. 22 iz 1995.). Vidi i: ANTE MILOŠEVIĆ, ŽELJKO PEKOVIĆ, *Predromanička crkva Svetog Spasa u Cetini*, Omega engineering, Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, Dubrovnik–Split, 2009. Na Kapitulu ili u Trbounju tek se pretpostavlja da su kršćanske građevine izgrađene adaptacijom rimskih »vila«: ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 4), 44–47; JOŠKO ZANINOVIĆ, *Ranokršćanski sakralni kompleks »Crkvina« u selu Trbounje kod Drniša*, Archaeologia Adriatica, 2 (2008.), 529–542. Na Trbounju–Crkvina istražen je samo manji dio pretpostavljene rimske »vile« i to onaj nad kojim je izgrađen ranokršćanski crkveni sklop (Ibid.). Na lokalitetu Katića Bajami, iako su prvim istraživanjima ustanovljeni dijelovi većega rimskog sklopa, istraživanja poduzeta sredinom 20. stoljeća bila su usmjerena samo na ostatke crkve: BRANKA MIGOTTI, prethodno navedeno; KATARINA GUGO RUMŠTAJN (bilj. 4). O tome više u: MAJA ZEMAN (bilj. 3), Katalog.

6 Vidi MAJA ZEMAN (bilj. 3), Katalog.

7 Prva pojava rimskih »vila« prijevod je često korištene sintagme *the emergence of Roman villa* u literaturi anglosaksonskoga jezičnog područja, a koja se prije svega odnosi na fenomene pojave arhitektonskih sklopova uz koje bi se mogao upotrijebiti termin *villa*, najprije na prostoru Apeninskog poluotoka, a zatim i širega europskog prostora rimskih provincija. U smislu pojave »vila« kao mjesta upravljanja radnom snagom: ANDREW WALLACE-HADRILL, *The villa as a Cultural Symbol*, u: *The Roman Villa: Villa Urbana (First Williams Symposium on Classical Architecture)*, (ur.) A. Frazer, The University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1998., 43; ANALISA MARZANO, *Roman villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Brill, Leiden–Boston, 2007., 9 i d. U smislu pojave »vila« kao čimbenika organizacije prostora: RICK BONNIE, *Cadastres, Misconceptions & Northern Gaul: A Case Study from the Belgian Hesbaye Region*, Sidestone Press, Leiden, 2009.; COLIN HASELGROVE, *Reflections on the Iron Age background to the emergence of villa landscapes in northern France*, u: *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*, (ur.) N. Roymans, T. Derks, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011., 45 i d.

8 Vidi ANA KILIĆ MATIĆ, *Rimske villae rusticae na istočnoj jadranskoj obali*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2002.; KRISTINA JELINČIĆ (bilj. 4). O upotrebi termina »vila« i njegovih izvedenica: JOHN PERCIVAL, *The Roman Villa: An Historical Introduction*, BT Bardsford, London, 1976.; ROBERT MATIJAŠIĆ, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium, Latina et Graeca*, Zagreb, 1988.; VLASTA BEGOVIĆ, IVANČICA SCHRUNK, *Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 20 (2003.), 100; JOHN T. SMITH, *Roman villas: a study in social structure*, Routledge, London–New York, 1997.; ALEXANDER G. MCKAY, *Houses, villas and palaces in the Roman World*, 9. izd., John Hopkins University Press, Baltimore–London, 1998., 100 i d.; ANALISA MARZANO (bilj. 7), ix i d.; EVA-MARIA VIITANEN, *Locus Bonus. The Relationship of the Roman Villa to its Environment in the Vicinity of Rome*, Academic dissertation, Faculty of Arts at the University of Helsinki, 2010. Vidi i raspravu u: IVAN BASIĆ, *Diocletian's villa in Late Antique and Early Medieval Historiography: A Reconsideration*, *Hortus artium medievalium*, 20 (2014.), 63–76. Duža rasprava o navedenoj problematici, uz navođenje relevantnih referencija: MAJA ZEMAN (bilj. 3), osobito 45–85, gdje se navodi i druga relevantna literatura.

9 Što osobito dolazi do izražaja kod istraživanja prostora agera Salone, odnosno današnjega Kaštelanskog zaljeva: IVO BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita*, Zavičajni muzej Kaštela, Kaštel Novi, 1991., 47–56, 52–54; DRAGAN DELIĆ, *Prilozi topografiji villae rusticae u K. Sućurcu*, Kaštelanski zbornik, 4 (1994.), 165–167; VJEKO OMAŠIĆ, *Kaštela od*

prapovijesti do XX. stoljeća, Muzej grada Kaštela, Kaštela, 2001., 18–22; NENAD CAMBI, *Sućurac u antici*, u: Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX. st., (ur.) Z. Gunjača, MHAS, Split, 2001., 49–61; IVAN ŠUTA, *Arheološka topografija okolnog područja*, u: IVANKA KAMENJARIN, IVAN ŠUTA, Antički Sikuli, katalog izložbe, Muzej grada Kaštela, Kaštela, 2011., 26–29. O »villa-sistemu« koji podrazumijeva »vilu« kao osnovnu organizacijsku jedinicu: ANALISA MARZANO (bilj. 7); ANALISA MARZANO, *Country Villas in Roman Central Italy: Reassessing the Evidence*, u: A Tall Order. Writing the Social History of the Ancient World, (ur.) Jean-Jacques Aubert et al., K.G. Saur Verlag, München–Leipzig, 2005., osobito 240–251. Vidi i: NICOLA TERRENATO, *The essential countryside: farms, villages, sanctuaries, tombs*, u: *Classical Archaeology*, (ur.) S. Alcock, R. Osborne, Blackwell, London, 2007., 139–161; NICOLA TERRENATO, *The Enigma of 'Catonian' Villas. The De Agricultura in the context of 2nd c. BC rural Italian Architecture*, u: *Roman Republican Villas. Architecture, Context, and Ideology*, (ur.) J. A. Becker, N. Terrenato, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2012., 69–93. Za prostore rimskih Galije, Germanije i Britanije vidi: NICO ROYMANS, TONY DERKS, *Studying Roman villa landscapes in 21st century. A multidimensional approach*, u: *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*, (ur.) N. Roymans, T. Derks, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011., 1–44; NICO ROYMANS, *From the Sword to the Plough: Three Studies on the Earliest Romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996., osobito 65–70. Duža rasprava o tome: PASQUALE ROSAFIO, *Slaves and Coloni in the Villa System*, u: *Landuse in the Roman Empire* (ur.) Jesper Carlsen, Peter Ørsted, Jens Erik Skydsgaard, »L'Erma« di Bretschneider, Rome, 1994., 145–156.

10 O različitim vidovima raspodjele zemljišta u rimsko doba: MATE SUIĆ, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, 1 (1956.), 1–31; MATE SUIĆ, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, *Starohrvatska prosvjeta*, III/5 (1956.), 7–19; OSWALD A. W. DILKE, *The Roman land surveyors: an introduction to the agrimensores*, David and Charles, Newton Abbot, 1971.; ROBERT MATIJAŠIĆ (bilj. 8); SASKIA T. ROSELAAR, *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus*, PhD thesis, Leiden University, Leiden, 2008.; RICK BONNIE, *Cadastres, Misconceptions & Northern Gaul: A Case Study from the Belgian Hesbaye Region*, Sidestone Press, Leiden, 2009.; HÉCTOR A. ORENGO, JOSEP M. PALET MARTÍNEZ, *Methodological insights into the study of centuriated field systems: a landscape archaeology perspective*, *Agri Centuriati – an international journal of landscape archaeology*, 6 (2010.), 170–185; COLIN HASELGROVE (bilj. 7), 45 i d. Vidi i istraživanja Johna Petersona predstavljena u: JOHN PETERSON, *The centuriation of CCAA: a research proposal*, URL: <http://www.uea.ac.uk/~jwmp/koeln/koelnprop.html>. Vidi dalje: IVAN BASIĆ, *Najstariji urbonimi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita: Aspalathos, Spalatum i Jeronimov palatium villae u svjetlu povijesnih izvora*, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić: spomenica povodom osamdesetog rođendan*, (ur.) A. Milošević et al., MICKAS, Zagreb–Motovun–Split, 2012., 13–42; IVAN BASIĆ, *Spalatum – ager Salonitanus? Prilog tumačenju pravno-posjedovnog položaja priobalja Splitskoga poluotoka u predioklecijanskome razdoblju*, *Povijesni prilozi*, 42 (2012.), 9–42; TIN TURKOVIĆ, *Prikaz hrvatskog povijesnog prostora na Peutingerovoj karti – Dijanin hram na Marjanu u svjetlu novih spoznaja*, u: Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.–6. studenog 2009., (ur.) T. Šeparović, N. Uroda, M. Zekan, MHAS, Split, 2010., 127–145.

11 MAJA ZEMAN (bilj. 3). Vidi i TIN TURKOVIĆ, *Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2010.

12 MATE SUIĆ, *Odnos grad-selo u antici na našoj obali*, u: *Opera selecta*. Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, (ur.) Š. Batović, B. Kuntić-Makvić, S. Obad, Matica hrvatska Zadar, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1996., 427. Za prostor rimske Istre isto ističe ROBERT MATIJAŠIĆ, *Modeli i strukture naseljenosti novigradskog područja u rimsko doba*, u:

Novigrad–Cittanova 599.–1999. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, (ur.) J. Zihlerl, Pučko otvoreno učilište, Novigrad–Cittanova, 2002., 23.

13 MAJA ZEMAN (bilj. 3).

14 LUJO MARUN, *Starinarski dnevnik*, (ur.) M. Petrinc, MHAS, Split, 1998., 179, 194, 231; ZLATKO GUNJAČA, *Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, u: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, Izdanja HAD-a 3 (1976.), Split, 1978., 69–80, uz pregled radova u kojima se Bilice do tada spominju. Gunjača donosi podatak kako je izvještaj s istraživanja koji je sastavio Petar Kaer bio predan na objavu, međutim da je iz njega nepoznata osoba istr gla upravo one stranice koje su se odnosile na zdanje na obali jezera. Izvještaj nije objavljen nego je bio pohranjen u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Da je sam objekt s vremenom propao dokazuju i fotografije koje se čuvaju u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Splitu snimljene za prvih istraživanja. Naime, na njima se jasno razaznaju zidovi, očuvani u elevaciji, kojih danas nema na terenu (op. M. Zeman).

15 LUKA JELIĆ, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia: chritiche, recensioni ed osservazioni alle pubblicazioni degli a. 1910 e 1911*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*. Supplemento, 35/1912 (1913.), 62–80; ZLATKO GUNJAČA (bilj. 14).

16 BRANKA MIGOTTI (bilj. 5); PASCALE CHEVALIER, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae (Tome I, II)*. Ecole française de Rome, Rome–Split, 1995., 144 i d.; MAGDA ZORIĆ (bilj. 4), 24, 31; ANA KILIĆ MATIĆ (bilj. 8), 123; PAVUŠA VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranog kršćanstva u Zadru i na zadarskom otočju*, Arheološki muzej, Zadar, 2005.; PAVUŠA VEŽIĆ, *Dalmatinski trikonhosi*, *Ars Adriatica*, 1 (2011.), 27–66; ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 4), 34–38; ŽELJKO KRNČEVIĆ, *Ranokršćansko i starohrvatsko razdoblje*, u: *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, (ur.) T. Brajković, Ž. Krnčević, E. Podrug, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 2008.

17 Vidi prethodnu bilješku. Vidi i: NENAD CAMBI, *Područje šibenske biskupije u starokršćansko doba*, u: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije*. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa »Šibenska biskupija od 1298. do 1998.«, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., Šibenik, 2001., 9–21; ANA MIŠKOVIĆ, *Liturgijske instalacije i ambijenti ranokršćanskoga razdoblja na zadarskom području*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta, Zagreb, 2012., XLVII, 355–362.

18 PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16).

19 EJNAR DYGGVE, *Drei Paläste vom gleichen Fassadentypus aus dem Jugoslawischen Küstenland*, u: *Festschrift Karl M. Swoboda zum 28. Januar 1959*, (ur.) O. Benesch, R. M. Rohrer, Wien, 1959., 88; ŽELJKO RAPANIĆ, *Kasnoantička »palača« u Ostrvici kod Gata (Poljica)*, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Izdanja HAD-a 8, Split, 1984., 155; TIN TURKOVIĆ, *The Late Antique 'Palace' in Polače Bay (Mljet) – Tetrachal 'Palace'?*, *Hortus artium medievalium*, 17 (2011.), 211–233; TIN TURKOVIĆ, NIKOLINA MARAKOVIĆ, *Transformation of Rural Landscape in the Southern Part of the Province of Dalmatia: Polače, Ostrvica, Mogorjelo*, u: *Arqueologia de un Paisaje en Transición. Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, (ur.) P. Diarte Blasco, A. M. Lopez, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 2012., 63.

20 Kako navodi J. T. Smith, takva zdanja upućuju na trostruku intenciju onih koji ih podižu: »... aesthetic, to create a balanced facade in which the pavilions provide a strong visual termination to the lighter and more open appearance of the colonnaded porticus; cultural, to proclaim to all who came near the adoption of a Romanised way of life; and social, to provide additional high-status rooms.« – JOHN T. SMITH (bilj. 8), 117. O ishodištu i razvoju toga tipa gradnje, poznatog i kao »Portikus Villa mit Eckrisaliten«, a kojeg je prvi definirao K. M. Swoboda, te osnovnim odlikama vidi i: URSULA HEIMBERG, *Römische Villen an Rhein und Maas*, *Bonner Jahrbücher*, 202–203 (2005.), 110–122; MARKO KIESSEL, MONIKA WEIDNER, *Defining Roman, Celtic and Germanic ethnicity through archaeological monuments. Examples from Roman provinces in north-western Europe*, *GAU Journal of Social and Applied Science*, 5(9) (2009.), 38–39; DIEDERICK HABERMEHL, *Exploring villa development in the northern provinces of the Roman empire*, u: *Villa Landscapes in*

the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles, (ur.) N. Roymans, T. Derks, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011., 71–78; NICO ROYMANS, DIEDERICK HABERMEHL, *Ethnic recruitment, returning veterans and the diffusion of Roman culture among rural population in the Rhineland frontier zone*, u: *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*, (ur.) N. Roymans, T. Derks, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011. Vidi i mrežnu stranicu projekta *Transformation. The Emergence of a Common Culture in the Northern Provinces of the Roman Empire from Britain to the Black Sea up to 212 A.D.*, URL: <http://www2.rgzm.de/transformation/home/FramesUK.cfm>.

21 TIN TURKOVIĆ, NIKOLINA MARAKOVIĆ (bilj. 19).

22 Ta se moć, kako naglašava Lavan, ogleda »u dužnostima koje je ta osoba obnašala« – LUKE LAVAN, *The praetoria of civil governors in late antiquity*, u: *Recent research in late-antique urbanism*, (ur.) L. Lavan, Portsmouth, Rhode Island, 2001., 55–56.

23 Južni prijelaz Ž. Miletić smješta kod pećine Tradanj (oko 4 km južnije). Prvi sjeverniji prijelaz mogao se nalaziti jedino kod Skradina (oko 3 km sjevernije), dok nakon Visovca Krka prolazi strmim kanjonom sve do Roškog slapa, prijelaza prema logoru u Burnumu: ŽELJKO MILETIĆ, *Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31(18) (1993.), 70–72.

24 MAJA ZEMAN, *Rimski kompleks lokaliteta Stari Šematorij (Danilu) u kontekstu istraživanja rimske rezidencijalne arhitekture – pitanje funkcije*, *Illyrica Antiqua II: In honorem Duje Rendić-Miočević*. Međunarodni kongres, Šibenik, 12.–15. rujna 2013., Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Muzej grada Šibenika.

25 Prijepis teksta glasi: *ATTIANVS.ET/VR.FILIO/C.MVNICI/FVNCTO/M.III.DI/VIVI.POSV*. Iako je teško samo na osnovi fotografija provjeriti koliko je prijepis točan, dio riječi s početnim *munici...* jasno se razabire (LUKA JELIĆ, Neobjavljeni rukopisi, Arhiv Luke Jelića, AMS). Dakle, svakako je moguće da se na jednom od natpisa spominje osoba koja je obavljala dužnosti u jednom od naselja municipalnog statusa.

26 MAJA ZEMAN (bilj. 24); MAJA ZEMAN (bilj. 3), 229–241.

27 Jelić opisuje način gradnje zdanja na jezeru kao pravilan, s pravilnim nizom kamena, pravilnim fugama i debelim namazima žbuke. No, navodi i kako je građevina doživjela pregradnje. Iako ne daje precizne informacije o kojim je točno zidovima riječ, na drugom mjestu opisuje gradnju te faze kao nepravilnu, s loše povezanim, neobrađenim kamenom nejednake veličine, s velikim i nepravilnim fugama. LUKA JELIĆ (bilj. 15).

28 Riječ je o *stipites* preše na kojima su prikazi motiva vrča i grančica loze (LUKA JELIĆ, Neobjavljeni rukopisi, Arhiv Luke Jelića, AMS). Česta je pojava da se dijelovi poljoprivrednih strojeva izrađuju od ulomaka originalno drugačije funkcije, poput ranijih nadgrobnih spomenika ili sarkofaga. *Stipites* preše s lokaliteta Križice (Bijaći, Kaštela), na primjer, bili su izrađeni od rimskih natpisa, a u Mirima (Kaštel Novi) je u funkciji labruma upotrijebljen sarkofag: FRANE BULIĆ, *Siculi ed i suoi dintorni (Ritrovamenti di epoca romana)*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXVII (1904.), 56–67; LUKA JELIĆ, *Izvještaj glavnog izvijestitelja prof. Dra. L. Jelića o iskapanju na Mirima s povijesno-umjetničkoga gledišta, Izvještaj treće glavne skupštine 'Bihaća', hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. II. (1986.–1987.), 146–156; LUKA JELIĆ, *Izvještaj glavnog izvijestitelja prof. Dra. L. Jelića o iskapanju u Klobučcu s povijesno-umjetničkog gledišta, Izvještaj četvrte glavne skupštine 'Bihaća'*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. III (1898.), 226–229. S druge strane, svakako je otvorena mogućnost da je motiv naprosto izvorno bio uklesan na kamenu stup preše, jer su se i poljoprivredni strojevi dekorirali.

29 IVO BOJANOVSKI, *Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara*, *Naše starine*, XII (1969.), 30–34. Sve navedene preše uspoređuju se i s onima u Mulinama na otoku Ugljanu, te prešom na forumu u Poreču: BORIS ILAKOVAC, *Rekonstrukcija rimskog tijeska za masline u Mulinama na otoku Ugljanu*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40 (1998.), 1–26; BORIS ILAKOVAC, *Rimskodobna proizvodnja vina u Mulinama na otoku Ugljanu*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 40 (2003.), 49–64; ROBERT MATIJAŠIĆ, *O nalazu*

- kasnoantičkih tijesaka u Poreču 1997. godine, *Opuscula archeologica*, 37 (2008.), 265–281.
- 30 LUKA JELIĆ (bilj. 15).
- 31 ZLATKO GUNJAČA (bilj. 14); PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16).
- 32 Što se primarno odnosi na sklop u Strožancu (Podstrana) i u Bunjama na otoku Šolti: FRANKO OREB, *Rimska vila u Strožancu nedaleko od Splita*, *Opuscula archaeologica*, 23–24 (2000.), 441–449. Vidi i ŽELJKO RAPANIĆ (bilj. 19); TIN TURKOVIĆ (bilj. 19); MAJA ZEMAN (bilj. 3), poglavlje III–2.3.2, sl. 34.
- 33 Tijekom arheoloških istraživanja pozornost je i bila usmjerena primarno na dijelove lokaliteta trikonhalne građevine i objekta na jezeru, dok je arheološki materijal razasut na čitavom prostoru Dedića punte, što svakako otvara mogućnost postojanja i drugih objekata na imanju. Uz to, prethodno istaknuti primjeri srednje Dalmacije bili su dio većih građevinskih sklopova, kao što su i uopće primjeri zdanja s porticima i istaknutim rizalitima bili jedni od objekata zaokruženih imanja (Vidi ovdje navedene radove u bilj. 20).
- 34 PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16).
- 35 O trikonhalnim građevinama u kontekstu rimske rezidencijalne arhitekture literatura je opširna, a određeni pregled lokaliteta moguće je dobiti i preko sljedećih radova: IRVING LAVIN, *The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages*, *Art Bulletin*, 44/1 (1962.), 1–27; SIMON ELLIS (bilj. 2); SIMON ELLIS, *Classical Reception Rooms in Romano-British Houses*, *Britannia*, 26 (1995.), 163–178; LYNDA MULVIN, *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, *BAR International Series* 1064, Oxford, 2002.; LYNDA MULVIN, *Late Roman Villas in the Danube Balkan Region and the Evidence for the Development of Early Christian and Byzantine Architecture*, *Zalai Múzeum*, 11 (2002.), 31–36; CARLA SFAMENI, *Residential Villas in Late Antique Italy: Continuity and Change*, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, (ur.) W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, Brill, Leiden–Boston, 2004.; CARLA SFAMENI, *Ville residenziali nell'Italia tardoantica*, Edipuglia, Bari, 2006. I dalmatinske trolišne, odnosno trikonhalne građevine bile su predmet istraživanja više studija u okviru kojih su, međutim, promatrane isključivo u kontekstu ranokršćanske arhitekture. Pregled lokaliteta i relevantne literature o tome donosi u već spomenutim radovima P. Vežić, a ranije i detaljnije za svaki pojedini lokalitet i BRANKA MIGOTTI (bilj. 5) te PASCALE CHEVALIER (bilj. 16).
- 36 O upotrebi stibadija, odnosno *sigma* ležaja, osobito tijekom kasne antike: KATHERINE DUNBABIN, *Triclinium and Stibadium*, u: *Dining in Classical Context*, (ur.) W. J. Slater, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1991., 121–155; KATHERINE DUNBABIN, *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.; J. VROOM, *The Archaeology of Late Antique Dining Habits in the Eastern Mediterranean: A Preliminary Study of the Evidence*, u: *Objects in Context, Objects in Use. Material Spatiality in Late Antiquity*, (ur.) L. Lavan, E. Swift, T. Putzeys, Brill, Leiden–Boston, 2007., 313–361. Objašnjenja da je upotreba stibadija, odnosno time i multipliciranje apsidalnih struktura postupno dovelo do uvođenja trikonhalne forme triklinija ponudili su brojni autori, vidi npr. SIMON ELLIS (bilj. 35, 1995.), 169; LYNDA MULVIN (bilj. 35, 2002a). Drugačijeg je mišljenja, međutim, KIM BOWES, *Houses and Society in the Later Roman Empire*, Duckworth, London, 2010., 54–60.
- 37 KATHERINE DUNBABIN (bilj. 36, 1991.), 128, 147 i bilj. 102.
- 38 O prikazima banketa koji uključuju i prikaze stibadija od 1. stoljeća pa sve do 6. stoljeća, uz navedene radove K. DUNBABIN i J. VROOM, vidi i: R. BEN-SASSON, *Fish-Ta(i)les: Jewish Gold-glasses Revisited*, u: *Between Judaism and Christianity. Art Historical Essays in Honor of Elisheva (Elisabeth) Reviel-Neher*, (ur.) K. Kogman-Appel, M. Meyer, Brill, Leiden, 2009., 25–38. Jedan od poznatijih opisa uređenja prostora namijenjenog banketima na otvorenom, a koji uključuje i stibadij, onaj je Plinija Mladeg i njegove toskanske vile (*Ep.* 5–6), kojeg citira i EUGENIA SALZA PRINA RICOTTI, *The importance of Water in Roman Garden Triclinia*, u: *Ancient Roman Villa Gardens. Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture X*, (ur.) B. MacDougall, Washington, 1987., 137.
- 39 EUGENIA SALZA PRINA RICOTTI (bilj. 38), 175–176; FIONA ANN McFARLANE, *The decorative use of water at Hadrian's Villa, Tivoli and its ancient Roman context*, doctoral thesis, King's College London, London, 2003., Vol. 1, *passim*; Vol. 2, C11, 445–447.
- 40 O spomenutim građevinama: MAJA ZEMAN (bilj. 3). Niše Hadrijanova »Scenskog triklinija« odlikovale su se i stepenastom strukturom koja je pak osnovna karakteristika ekседre *Auditorium Maecenatis*. Konceptijske podudarnosti ogledaju se i u smještaju kanala s vodom u središte Auditorija, kao i tzv. nimfeja-triklinija na *Punta Epitaffio*.
- 41 Što se jednako odnosi i na javne bankete koje su priređivali svećenici carskog kulta prilikom proslave rođendana cara. Banketima su prethodili obredi u hramu, procesije, podrazumijevali su i prinošenje žrtve, a u slučaju careve odsutnosti, što je svakako bila česta pojava, među uzvanike se postavljala njegova statua: DUNCAN FISHWICK, *Imperial cult in the Latin West. Studies of the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, vol. II/1, Brill, Leiden, 1991., 585–590.
- 42 Osim što banket naziva svetim ritualom, spominje i vino koje daje besmrtnost, te i samog cara uspoređuje s Jupiterom, opisujući ga kao gospodar zemlje i vremena, dok iz njega izlaze zrake svjetlosti: *Statius*, (ur.) T. Page et al., prev. J. H. Mozley, Harvard University Press, Heinemann, Cambridge, Mass.–London, 1927.
- 43 IRVING LAVIN (bilj. 35), 4.
- 44 *Pompeii Forum Project, University of Virginia*, URL: <http://pompeii.virginia.edu/page-1.html>.
- 45 JOHN F. DONAHUE, *Toward a Typology of Roman Public Feasting*, u: *Roman Dining*, (ur.) J. F. Donahue, B. K. Gold, John Hopkins University Press, Baltimore, 2005., 108.
- 46 SIMON ELLIS (bilj. 35), 169; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16, 2011.), 28.
- 47 PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16, 2011.) (prema Nöelu Duvalu i Mati Suiću).
- 48 LYNDA MULVIN (bilj. 35, 2002.b), 33; CARLA SFAMENI (bilj. 35, 2006.), 96–101.
- 49 LYNDA MULVIN (bilj. 35, 2002.b), 33.
- 50 Ibid.
- 51 Trikonhalna građevina sklopa u Littlecoteu dovodi se u vezu sa štovanjem kulta Apolona i Bakha, s druge strane i u Britaniji toga doba proširenim gnosticizmom – D. E. JOHNSTON, *Discovering Roman Britain*, Osprey Publishing, 2004., 11; D. E. JOHNSTON, *Roman villas*, 5. izd., Shire Publications Ltd., Buckinghamshire, 2004., 113. U Littlecoteu je pronađena i brončana statua Antinoja, na osnovi koje pojedini autori ondje smještaju i njegov kult, utemeljen za Hadrijana: JAMES MORWOOD, *Hadrian*, Bloomsbury Academic, London–New York, 2013., 85.
- 52 Riječ je o rijeci Kennet, prema imenu rimskog naselja *Cunetio*. Naselje navodi Antoninov Itinerar, a osim važne putne postaje u njemu je zabilježena i snažnija vojna prisutnost, osobito u razdoblju od Augusta do Nerona, te vojni tabor kojem je primarna zadaća bila kontrolirati riječne prijelaze i prometnice. U naselju su se nalazile brojne obrtne radionice, poljoprivredna gospodarstva te središnja pravokutna građevina s unutrašnjim dvorištem (BARRY C. BURNHAM, JOHN WACHER, *The Small Towns of Roman Britain*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1990., 148–152), što su svakako odlike i rimskog Ridera i monumentalnog zdanja na lokalitetu Stari šematorij.
- 53 MAJA ZEMAN (bilj. 3), 275 i d., Katalog (Kat. I-4.7, Kat. III-3.1), gdje je donesena i sva ranija relevantna literatura.
- 54 Takav tip preobrazbi ranijih zdanja zabilježen je na drugom prostoru Carstva: JACOPO ORTALLI, *La fine delle ville romane: eperienze locali e problemi generali*, u: *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo*, (ur.) G. P. Brogiolo, Società Archeologica Padana, Mantova, 1996., 9–20; GIAN PIETRO BROGIOLO, *Conclusioni*, u: *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo*, (ur.) G. P. Brogiolo, Società Archeologica Padana, Mantova, 1996., 107–110; GISELA RIPPOLL, JAVIER ARCE (bilj. 2); NEIL CHRISTIE, *Landscapes of Change in Late Antiquity and The Early Middle Ages: Themes, Directions and Problems*, u: *Landscapes of Change. Rural Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (ur.) N. Christie, Ashgate, Aldershot, 2004., 1–37; ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, *Interpreting the Transfor-*

mation of Late Roman Villas: The Case of Hispania, u: Landscapes of Change. Rural Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages, (ur.) N. Christie, Ashgate, Aldershot, 2004., 67–102.; ALEXANDRA CHAVARRIA, TAMARA LEWIT, *Archaeological Research on The Late Antique Countryside: A Bibliographic Essay*, u: Recent Research on the Late Antique Countryside, (ur.) W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, Brill, Leiden–Boston, 2004., 3–51 i dr.

55 Na području Danila pronađen je zavjetni natpis caru Konstanciju II. (337.–361.), koji podiže provincijski upravitelj (CIL III 2771), a na osnovi izgubljenog natpisa iz Milana, raspravlja se o mogućnosti da je upravo ondje, svakako od 5. stoljeća, stolovao biskup Aurelije (CIL V 6183). NENAD CAMBI, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali, XII (1972.) (IX kongres arheologa Jugoslavije), Zadar, 1976., 239–282; NENAD CAMBI, *Područje šibenske biskupije u starokršćansko doba*, u: Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa »Šibenska biskupija od 1298. do 1998.«, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., (ur.) J. Čuzela et al., Šibenik, 2001., 12–16; IVAN BASIĆ, Scardonitana palaeochristiana. *Nova razmatranja temeljem podataka iz spisa Historia Salonitana Maior*, u: Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka ba-

ština. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.–6. studenog 2009., (ur.) T. Šeparović, N. Uroda, M. Zekan, Split, 2010., 171, 182 i d.

56 *De administrando imperio*, 31, 69 (prema: CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio*, grčki tekst uredio G. Moravcsik, prijevod R. J. H. Jenkins, Center for Byzantine Studies, Harvard University, Washington, 1963.).

57 JARIUS BANAJI, *Agrarian Change in Late Antiquity. Gold, Labour, and Aristocratic Dominance*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2002., 7.

58 O više faza izgradnje trikonhalne građevine i ukopima podatke donosi LUJO MARUN u dnevnicima (bilj. 14), LUKA JELIĆ (bilj. 15), ZLATKO GUNJAČA (bilj. 14); PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 16); ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 4).

59 »... in predio Desconis, quod Belize vocatur...« (*Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II, (ur.) Tadija Smičiklas, Zagreb, 1904., 178, 179–182). Spor je rješavao kraljevski vojvoda Mavar, a na spomenutom su se zemljištu, među ostalima, okupili i župani Bribira i Knina. MLADEN ANČIĆ, *Splitski i Zadarski kaptol kao »vjerodostojna mjesta«*, Fontes, 11 (2005.), osobito bilj. 83.

Summary

Maja Zeman

Problem-oriented Approach to the Study of the Development and Transformations of Roman »Villas«: the Complex in Bilice near Šibenik as a Case Study

The article presents basic premises of a new approach to the study of the development and transformations of Roman "villas" of present-day Dalmatia, drawing attention to different aspects of estate organization and types of Roman residential structures situated within the area of central Dalmatia, which do not correspond to terms such as "villa rustica". The phenomenon of "transformations" is addressed as a process of constant changes, the study of which necessarily presupposes inclusion of all aspects of the said process.

The aforementioned context provides the framework for the analysis of the Roman structure in Bilice near Šibenik, distinguished by its specific architectural disposition. The author associates certain subsequent reconstructions of the said structure to the erection of the Late Antique triconch building in its vicinities. However, changes on the estate are not viewed as a reflection of its "degradation", but rather as signs of embracing new social values which also indicate the survival of specific landowning relationships of the estate on Dedića punta over a longer period spanning from the late Empire to Early Middle Ages.

